

Lietuvos kultūrinio ir akademinio gyvenimo reglamentavimas sovietmečio cenzūroje

Romualdas Juzefovičius

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, Vilnius
el. p. romju@inbox.lt

STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židynys–Aidai, 2018. 438 p.

Pastaraisiais metais humanitarinių mokslų tyrėjų darbuose mėginama naujai įvertinti sovietmečio kultūrinės, viešosios raiškos galimybes ir ypatumus, politinės ir ideologinės sistemos poveikį intelektualiojo, kūrybinio gyvenimo procesams. Paskelbtos reikšmingos istoriografijai Tomo Vaisėtos, Viliaus Ivanausko, Skaidros Trilupaitytės monografijos ir kitų autorių darbai¹.

Gausėjančioje sovietikos tyrimų literatūroje iš dalies jau bandoma įvertinti sovietinės cenzūros poveikius kultūrinės raiškos reiškiniams, pateikiama vertingos faktinės informacijos, tačiau tai analizuojama labiau apibendrintai arba daugiau dėmesio skiriant sovietinio reglamentavimo ir kontrolės poveikiui konkreitiems kultūros objektams. Šiuo požiūriu sovietmečio kultūrinio gyvenimo istoriografijos žinias ir vertinimus gerokai išplėtoja Vilniaus universiteto istoriko Arūno Streikaus monografija „Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje“.

¹ VAISĖTA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija sovietmečiu* (1964–1984). Vilnius: Naujasis židynys–Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2014; IVANAUSKAS, Vilius. *Įrėminta tapatybė: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015; TRILUPAITYTĖ, Skaidra. *Lietuvių dailės gyvenimas ir institucijų kaita. Sovietmečio pabaiga–nepriklausomybės pradžia*. Vilnius: Artseria, 2017 ir kt.

Knygos autorius tyrinėjo ir jau anksčiau paskelbė informatyvių darbų mokslo spaudoje sovietinės kultūros politikos klausimais, kuriuose nagrinėjo valdžios institucijų pastangas kontroliuoti ir deformuoti Lietuvos visuomenės savimonės, kultūrinio tapatumo vertybes, atskleidė svarbius sovietinės cenzūros ideologinio modelio formavimo bruožus².

Naujoje A. Streikaus monografijoje susisteminami ir gana argumentuotai interpretuojami visos jo išnagrinėtos faktografinės informacijos duomenys. Didelės apimties leidinį sudaro keturios dalys, kuriose skirtingais pjūviais išsamiai analizuojami sovietinės cenzūros raidos ypatumai.

Autorius gausiai panaudojo Lietuvos, Latvijos, Rusijos archyvų fondų šaltinius, dokumentų publikacijas, taip pat skelbtus mokslininkų darbus, taikė žodinės istorijos fiksavimo metodus. Didžiąją panaudotų šaltinių dalį sudaro sovietinės cenzūros procese dalyvavusių institucijų dokumentai. Nors išliko tik dalis tiesioginių šaltinių, tačiau, kritiškai juos vertinant ir lyginant duomenis, stengtasi atskleisti esminius sovietinės cenzūros veikimo ypatumus, remtasi metodologine prielaida, kad „ideologinės cenzūros procesas buvo sudėtingos netiesioginės komunikacijos tarp skirtingų viešojo diskurso dalyvių ir daugiaplanės konkurencijos tarp įvairių grupių, galios centrų išdava“³. Ši koncepcija siejama su žymaus XX a. prancūzų sociologo, marksizmo kritiko Pierro Bourdieu teorinėmis nuostatomis apie kultūrinio ir socialinio lauko pokyčius, politikos įtakas visuomenei ir kt. Jo koncepcijos yra naudojamos šių dienų socialinių ir humanitarinių mokslų darbuose apie visuomenės, kultūros, politikos sąveikas, kita vertus, jos skatina diskutuoti apie sociokultūrinių procesų universalumo ir lokalumo ribas⁴. Pirmoji knygos dalis „Ideologinės cenzūros institutų raida“ skirta sovietinės cenzūros organizacinei struktūrai ir veikimo sistemai išnagrinėti, čia nuosekliai apibūdinami svarbesni sovietinės cenzūros institucijų įdiegimo ir raidos Lietuvoje tarpiniai.

Antrojoje knygos dalyje „Kita fikcijos pusė: mėginimai klasifikuoti sovietinės realybės paslaptis“ autorius išskiria ir nagrinėja itin kontroliuojamas viešosios raiškos sritis, kurios apėmė valstybės ir karines paslaptis, nekritikuotinas temas, elgsenos moralės, istorinės atminties vizijų reguliavimą ir kitas specifines cenzūros veikimo kryptis.

Trečiojoje dalyje „Sovietinių medijų politiniai resursai ir jų panaudojimas“ analizuojama periodinės spaudos, radijo ir televizijos ideologinės veiklos įprasminimas masinėje auditorijoje. Remdamasis dokumentiniais šaltiniais autorius atskleidžia žiniasklaidos tobulinimo tendencijas jos patrauklumui ir poveikiui didinti. Pavyzdžiui, argumentuotai nurodoma tai, kad, siekiant išlaikyti radijo klausytojus, aštuntojo ir devintojo

² STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2, p. 73–90; STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1, p. 37–67; STREIKUS, Arūnas. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 7–30 ir kt.

³ STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinyš–Aidai, 2018, p. 24.

⁴ Pavyzdžiui, tai iš dalies fiksuojama leidinyje: BOURDIEU, Pierre. *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 18–87 ir kt.

dešimtmečių sandūroje sovietinės Lietuvos radijo veidas buvo labai atnaujintas. Knygos autorius pabrėžia, kad agitacinį monologinį stilių stengtasi keisti modernesniu įvaizdžiu, pabrėžiant operatyvumą, informatyvumą, interaktyvumą, masinį skonį.

Ketvirtiojoje leidinio dalyje „Sovietų Lietuvos menas ir mokslas tarp režimo ir visuomenės“ gana išsamiai ir analitiškai yra išnagrinėti lietuvių grožinės literatūros, teatro, kino, meno cenzūros ypatumai. Šaltinių tyrimo pagrindu argumentuotai konstatuota, kad lietuvių literatūros lauką sovietinei cenzūrai sekėsi sunkiau suvaldyti negu žiniasklaidą, nors stengtasi panaudoti kūrėjų susiskaldymą, stiprinti literatūros atsiribojimą nuo lietuvių išeivijos ir kt.

Apibendrinamas tirtus duomenis apie meno padėtį, monografijos autorius daro išvadą, kad iš visų Lietuvos kultūros lauko segmentų mažiausiai nuo sovietinės cenzūros nukentėjo vaizduojamieji menai. Viešosios erdvės kontrolieriams labiausiai rūpėjo masinį adresatą veikiantys kūriniai: plakatai, knygų iliustracijos, atvirukai, o parodose eksponuojamų meno kūrinių atranka buvo patikėta profesionalams, todėl pavyko bent iš dalies pritaikyti naujas kūrybos idėjas⁵.

Verta paminėti, kad siekdamas įvertinti meno kontrolę monografijos autorius gausiai panaudojo archyvinčius šaltinius, analizavo ir kritiškai įvertino egodokumentus, sovietmečio periodiką, jis rėmėsi ir šių dienų meno istorikų duomenimis ir vertinimais – jie padėjo išsamiau atskleisti cenzūravimo ypatumus ir jų padarinius kultūrai⁶.

Paskutiniame knygos skyriuje nagrinėjama sovietmečio Lietuvos akademinio gyvenimo reglamentavimo tema, kuri šiuo metu sulaukia daugiau tyrėjų dėmesio, bet nėra istoriografijoje visapusiškai ištirta ir įvertinta. Itin svarbus dėmesys recenzuojamoje monografijoje yra skiriamas humanitarinių ir socialinių mokslų sritims, kurios sovietmečiu buvo priskiriamos bendrai visuomenės mokslų kategorijai, turėjusiai vadovautis materialistinės pasaulėžiūros principais ir stiprinti sovietinės ideologijos pozicijas.

Autorius remdamasis šaltinių analize pagrįstai teigia, kad Lietuvoje sovietmečiu mokslinių tyrimų cenzūra buvo trečioje pagal svarbą vietoje po kasdienės žiniasklaidos ir grožinės literatūros kontrolės, o ideologinės disciplinos sergėtojų akiratyje dažniausiai atsirasdavo humanitarai⁷. Šaltiniuose ir naujoje istoriografijoje fiksuojami istorikų susidūrimai su cenzūra ir LTSR istorijos instituto mokslinės veiklos kritika pokario metais, taip pat šio Instituto vadovų kaita. Štai iš Istorijos instituto direktoriaus pareigų buvo pašalintas sovietinimo „vilčių nepateisinęs“ Povilas Pakarklis, o negausios bendruomenės „prievaizdu“ buvo paskirtas istoriko išsilavinimo neturėjęs Juozas Žiugžda.

⁵ STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys–Aidai, 2018, p. 391.

⁶ MATULYTĖ, Margarita. *Nihie obstat: Lietuvos fotografija sovietmečiu*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2011; PLEIKIENĖ, Ieva. Tarp mito ir tikrovės. Dailės cenzūra sovietinėje Lietuvoje. *Naujasis židinys–Aidai*, 2007, Nr. 4, p. 89; JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė. Dailė kaip propaganda 1939–1941 m. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 121–139 ir kt.

⁷ STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys–Aidai, 2018, p. 353.

Siekdamas argumentuotai įvertinti Lietuvos istorikų mokslinės raiškos galimybes sovietmečio metais, knygos autorius remiasi ne tik savo tirtais dokumentiniais šaltiniais, bet ir gausiais Aurimo Švedo monografijos „*Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija*“ duomenimis⁸. Šiuo požiūriu, manytina, temai nagrinėti iš dalies galėję būti naudingi ir A. Švedo interviu su žinomu mūsų šalyje istoriku Edvardu Gudavičiumi, kuris, pripažindamas istorikų „laviravimo“ tendenciją sovietmečiu, akcentuoja istorikų profesionalumo ir tuo paremtų mokslinių pozicijų stiprėjimą, tarpukario profesinio istorikų paveldo poveikį⁹.

Penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje visos sovietinės Lietuvos mokslo įstaigos ir aukštosios mokyklos gavo iš centro atsiųstus „antruosius asmenis“, kurie turėjo padėti greičiau sovietizuoti akademinį gyvenimą, tačiau dėl kvalifikacijų stokos ir vietinių realiųjų neišmanymo, bent jau humanitariniuose moksluose, jie negalėjo atlikti svarbiausių jiems nurodytų darbų. Patikimų mokslinių kadrų deficitu, Arūno Streikaus nuomone, galima paaiškinti ir palyginti švelnų stalininį terorą Lietuvos mokslininkų atžvilgiu. Knygoje pateikti duomenys liudija, kad valdžiai tinkamų mokslininkų stygiaus problema nebuvo išspręsta dar ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje, nors per tą laiką dirbančiųjų mokslo institucijose ir aukštosiose mokyklose skaičius padidėjo beveik dvigubai: nuo 1 402 1950 m. iki 2 459 1959 m.¹⁰

Monografijoje gana lakoniškai argumentuojama, bet pagrįstai pabrėžiama, kad sovietinę mokslo kontrolę turėjo užtikrinti vis labiau formalizuojama ir plečiama mokslinių tyrimų planavimo bei koordinavimo sistema. Ji pradėta kurti nuo 1963 m., kai atsirado speciali Koordinacinė taryba prie SSRS MA sąjunginių respublikų mokslo akademijų veiklai organizuoti, turėjusi ne tik skatinti akademinę komunikaciją tarp respublikų, bet ir įdiegti „primetamas“ tyrimų kryptis ir specializacijas. Siekis mokslą planuoti ir koordinuoti, pasak knygos autoriaus, ne tik stiprino mokslinių tyrimų ir leidybos kontrolę, bet ir ribojo tarptautinius ryšius, diskurso galimybes. Kita vertus, Lietuvos mokslininkai siekė išvengti tiesmukiškų akademinės raiškos ribojimų. Itin aukštas tikslųjų ir gamtos mokslų nomenklatūros statusas, kaip rašo A. Streikus, buvo naudingas ideologiniam spaudimui amortizuoti¹¹.

Paminėtina tai, kad naujesniuose Lietuvos mokslų istorikų darbuose taip pat jau buvo pateikti svarbūs sovietmečio mokslo institucionalizavimo tendencijų vertinimai, analizuoti mokslininkų elgsenos ypatumai. Skelbti mokslo istoriografijos duomenys byloja, kad pokario metais steigiant Lietuvos mokslų akademiją ir kitas mokslo įstaigas siekta stiprinti taikomuosius tyrimus, ideologizuoti jų turinį, tačiau antrajame pokario dešimtmetyje plėtojami teoriniai darbai jau išryškino perspektyvias mokslo sritis. Lietu-

⁸ ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija*. Vilnius: Aidai, 2009.

⁹ *Visa istorija yra gyvenimas*. Vilnius: Aidai, 2008, p. 220–221.

¹⁰ STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys–Aidai, 2018, p. 357.

¹¹ Ten pat.

vos mokslų akademija ir jos išplėtotas institutų tinklas, kaip nurodo mokslo istorikas ir filosofas Juozas Algimantas Krikštopaitis, pamažu įgijo pastebimą autoritetą ir sąlyginę autonomiją. Mokslų akademijos institucijų darbuotojams pavyko išsaugoti ir išplėtoti svarbius lietuvių kalbos ir kitus lituanistinius darbus, nors šios tyrimų ir jų populiarinimo sritys buvo itin kontroliuojamos¹².

Lingvistinių veiklų leidybos sąlygos ir lietuvių kalbos mokslo tęstinumo pastangos, taip pat visuotinės lietuvių kalbos vartojimo blogėjimo tendencijos išsamiai išnagrinėtos Zigmo Zinkevičiaus Lietuvių kalbos istorijos studijose¹³.

Manytina, kad mokslo sovietinimo pradžia ir jo kontrolės mechanizmo poveikiui analizuoti yra naudingi Mindaugo Tamošaičio monografijoje pateikti faktai ir vertinimai apie Vinco Krėvės-Mickevičiaus politinę veiklą. Kaip žinia, jis aktyviai dalyvavo steigiant Lietuvos mokslų akademiją, buvo lojalus sovietų valdžiai, tačiau stengėsi išsaugoti ir įtvirtinti lituanistinius darbus, pristabdyti rusifikaciją¹⁴. Lietuvos intelektualų elgseną sovietinio režimo įtvirtinimo pradžioje padeda įvertinti Vyganto Broniaus Pšibilskio biografinė knyga apie Mykolą Biržišką¹⁵. Yra paskelbta kai kurių pranešimų konferencijose ir straipsnių apie Steponą Kolupailą, Pranciškų Baltrų Šivickį ir kai kuriuos kitus garsius mokslininkus, deja, tenka pripažinti, kad Lietuvos akademinio elito elgsena sovietinimo sąlygomis ir jos svarba nėra pakankamai išsamiai ištirta ir įvertinta. Taip pat dar nėra sutvarkyti ir reikiamai susisteminti mokslo personalijų fondų rankraštiniai šaltiniai, egodokumentai.

A. Streikaus knygoje yra glaustai pateikti kai kurie duomenys, bylojantys apie tai, kaip sunkiai Lietuvos humanitarams buvo pasiekiami lietuvių išeivijos mokslininkų JAV ir Vakarų Europos šalyse darbai, nes prieiga prie jų buvo griežtai ribojama. Sudėtingas ryšių su užsienio tautiečiais ribojimo ir jų kaitos tendencijas autorius išsamiau nenagrinėja. Akademinių ir kultūrinių ryšių istorinę problematiką šiuo metu padėtų geriau suvokti nauja Juozo Skiriaus knyga „JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais“, kurioje įvertintos Lietuvos ir išeivijos intelektualų kontaktų galimybės, politinių aplinkybių įtaka¹⁶.

A. Streikaus knygos tekste yra išnagrinėti esminiai žinomų Lietuvos istorikų ir kitų humanitarų mokslinių darbų viešinimo ribojimai vėlyvojo sovietmečio laikotarpiu, kuriuos autorius argumentuotai apibendrindamas sieja ne tik su jų tekstų turiniu, bet net ir su pasisakymais „riboto viešumo“ erdvėje. Mokslinių tyrimų raidą vėlyvojo sovietmečio metais, autoriaus nuomone, jau varžė ne tik tiesioginė jų ideologinė cenzūra,

¹² KRIKŠTOPAITIS, Juozas Algimantas. *Išmintis, atsiverianti pažinimo kelyje*. Vilnius: Mintis, 2013, p. 239–249.

¹³ ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių kalba naujaisiais laikais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

¹⁴ TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Vinco Krėvės-Mickevičiaus politinė biografija*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2012, p. 214–216.

¹⁵ PŠIBILSKIS, Vyngantas Bronius. *Mykolas Biržiška*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

¹⁶ SKIRIUS, Juozas. *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*. Vilnius: Savas takas, p. 300–305 ir kt.

bet ir kitos sisteminės kliūtys, o labiausiai prieigos prie empirinių duomenų ribojimas, reikiamų šaltinių panaudojimo apribojimai¹⁷.

Knygos faktografijos turinį gerai iliustruoja ir papildo publikuojamos cenzūros vykdytojų nuotraukos ir kai kurie kiti ikinografiniai šaltiniai. Tačiau vertėtų paminėti ir tai, kad recenzuojamoje knygoje itin negausiai pateikta priedų, tik dvi suvestinės rodyklės, kuriose stengtasi chronologiškai susisteminti svarbius duomenis apie sovietinės cenzūros organizavimą ir veiklą Lietuvoje. Monografijos pabaigoje pateiktoje santraukoje anglų kalba yra paminėti svarbiausi autoriaus teiginiai, tačiau ši apžvalga galėjo būti gerokai išsamesnė, nes sovietinės cenzūros veikimo modelio taikymas Lietuvos kultūriniame ir akademiniame gyvenime yra aktuali sovietinės politikos Rytų Europos tautų atžvilgiu lyginamųjų studijų dalis. Užsienio tyrėjai ir publicistai mėgina apibūdinti tiek bendruosius kultūrinio tapatumo naikinimo, rusifikavimo, tradicijų ir dvasinių vertybių neigimo, tiek ir lokaliuosius intelektualinės raiškos ribojimų ir pasipriešinimo tam ypatumus.

Apibendrinant pabrėžtina tai, kad nors XX a. Lietuvos istoriografijoje dar nėra gana išsamiai ir visapusiškai įvertinti sovietmečio mokslo politikos, tyrimų ir sklaidos ideologizavimo padariniai, tačiau ši problematika tapo tarpdisciplininio akademinio diskurso dalimi. Arūno Streikaus knyga istoriografijai reikšminga tuo, kad analizuodamas sovietinės cenzūros institucijų veiklos modelio kaitą autorius atskleidė skirtingų kultūros sričių veikėjų ir kūrėjų grupių, taip pat akademinės visuomenės elgsenos prielaidas, galimas raiškos įvairovės ribas tam tikru istoriniu laikotarpiu. Pritartina autoriaus nuomonei, kad visa tai iš tiesų leidžia geriau suvokti ir tam tikrus liekamuosius sovietiško ženklo šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje.

¹⁷ STREIKUS, Arūnas. *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Naujasis židinys–Aidai, 2018, p. 368–376.